

РЕФЛЕКСИВНІ ЗДІБНОСТІ ПЕДАГОГА У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті проаналізовано рефлексивні здібності педагога як визначальний фактор успішної професійної діяльності, а також параметри його професійної діяльності: знання функцій як спеціаліста, ставлення до професії, вимоги до його професійних та особистісних якостей, емоційна обізнаність, стратегії поведінки в стресових ситуаціях, самооцінка. Охарактеризовано професійно-ділові й особистісно-значущі властивості педагога.

Ключові слова: рефлексивні процеси, рефлексивні властивості педагога, ставлення до професії, особистісно-значущі якості, стратегії поведінки в стресових ситуаціях, самооцінка педагога.

Филиппова И. Ю. Рефлексивные способности педагога в профессиональной деятельности. В статье рассматриваются рефлексивные способности педагога как значимый фактор успешной профессиональной деятельности. Проанализированы параметры его профессиональной деятельности: знание функций как специалиста, отношение к профессии, требования к профессиональным и личностным качествам, стратегии поведения в стрессовых ситуациях, самооценка. Характеризуются профессионально-деловые и личностно-значимые особенности педагога.

Ключевые слова: рефлексивные процессы, рефлексивные особенности педагога, отношение к профессии, личностно-значимые качества, стратегии поведения в стрессовых ситуациях, самооценка педагога.

Filippova I. Yu. The Reflexive Ability in Teacher's Professional Activity. The article presents the reflective abilities of the teacher as a determining factor of successful professional activity. The parameters of teacher's professional activities are underlined: knowledge in functioning of the teacher-educator, attitude to the profession, the requirements for teacher's professional and personal qualities, emotional awareness. The behavior strategies in stressful situations, self-determination. The teacher's professional-business and personal-significant properties are described.

Key words: reflexive processes, reflexive features of the teacher, the attitude to the profession, personal and meaningful quality strategy for coping with stress situation, self-valuation teacher.

Постановка наукової проблеми та її значення. Значення рефлексії в роботі педагога багатозначне й дуже важливе. Рефлексивні процеси проникають в усі напрями його професійної діяльності. Вони проявляються і в ситуаціях щоденної взаємодії з дітьми, і на етапі самоаналізу та самооцінки власної діяльності, а також самого себе як

суб'єкта діяльності. Потреба рефлексивного ставлення педагога до своєї діяльності обумовлена багатьма факторами, які визначають її поліфункціональність.

Рівень розвитку рефлексивних властивостей особистості педагога – визначальний фактор досягнення високого професіоналізму в фаховій діяльності. До цих властивостей належать: здатність відображати внутрішній світ іншої людини й розуміти її емоції; уміння аналізувати мотиви своїх дій, передбачати їх наслідки, контролювати й оцінювати свою поведінку в конфліктних ситуаціях, які дуже часто виникають в практиці педагога. Сучасний педагог має вміти не стільки транслювати суспільний досвід, скільки проектувати, здійснювати моніторинг індивідуального особистісного та інтелектуального розвитку конкретної дитини й управляти ним. Як зазначає М. Холодна, першорядними є такі форми діяльності педагога, як розробка індивідуальних стратегій розвитку та навчання різних дітей, навчально-педагогічна діагностика, індивідуальне консультування [2, 63]. Практична реалізація такої діяльності передбачає доволі високий рівень професіоналізму педагога, важливим компонентом якого є його здатність до професійної рефлексії.

Проаналізувавши різні підходи до визначення поняття *рефлексія в педагогічній діяльності*, можна узагальнити: це процес ретроспективного аналізу певної проблеми, внаслідок якого виникає особистісно забарвлене усвідомлення її суті та нові перспективи вирішення. Отже, рефлексивний педагог – це вдумливий, здатний аналізувати свій досвід професіонал-дослідник.

Для вивчення рефлексивних здібностей та виявлення найважливіших рефлексивних властивостей особистості було опитано 102 молодих педагоги м. Луцька (жінки, стаж роботи яких не перевищує п'яти років).

Для реалізації поставленої мети ми використали такі емпіричні методи дослідження: неструктуроване інтерв'ю; бесіда; аналіз діяльності педагога; а також методику визначення EQ особистості за Н. Холлом, опитувальник “Діагностика стратегій поведінкової активності в стресових ситуаціях”, вербальну діагностику самооцінки особистості (Н. П. Фетіскін, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов) [2], та математичні методи опрацювання статистичних даних (порівняння середніх значень, кореляційний аналіз).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Розпочинаючи дослідження, ми усвідомлювали, що інтелектуальний потенціал особистості педагога, його психологічна культура є важливими цінностями, які дають змогу аналізувати свої знання, можливості й емоції, відповідально ставитися до обраної професійної діяльності, взаємодіяти з дітьми та їхніми батьками, постійно самовдосконалюватися.

Неструктуроване інтерв'ю й аналіз діяльності молодих педагогів, зокрема планів роботи, відкритих занять із дітьми, дали змогу дослідити такі параметри професійної діяльності педагога: знання функцій педагога-вихователя; ставлення до професії; вимоги до професійних й особистісних якостей педагога; емоційна обізнаність; стратегії поведінки у стресових ситуаціях; самооцінку педагога.

Під час дослідження було складено перелік найважливіших властивостей особистості успішного педагога. Опитування молодих педагогів-вихователів дало змогу виявити такі основні групи властивостей: *професійно-ділові*, *особистісно-значущі*, а також окреслити їх зміст. До групи *професійно-ділових* властивостей увійшли: любов до дітей та розуміння їх, компетентність, ерудованість, загальна культура, акуратність, відповідальність, креативність, вимогливість, стресостійкість, цілеспрямованість, організаторські здібності та вміння. До *особистісно-значущих* властивостей успішного педагога досліджувані зарахували такі якості, як доброта, креативність, емоційна рівноваженість, адекватна самооцінка, емпатійність, справедливість, комунікабельність, оптимізм, зовнішня привабливість. Найчастіше серед указаних властивостей згадували любов до дітей (52 %); емпатійність (21 %); доброта (20 %); розуміння дитини (15 %); справедливість (13 %); уміння зацікавити дитину (12 %); оптимізм педагога (10 %); креативність (9 %); зовнішня привабливість (9 %).

Аналізуючи основні професійні функції педагога-вихователя, 30 % респондентів вважає, що він має давати знання, формувати уміння та навички дитини, 27 % розглядає його як людину, що розвиває школяра. 22 % вихователів дотримується думки, що педагог має бути моральним громадянином держави; 21 % – бути прикладом для дітей.

За результатами аналізу ставлення молодих педагогів до професії слід відзначити, що 42 % опитаних відзначили важливість професії

педагога; 34 % вважає цю професію значущою, але її недооцінюють у сучасному суспільстві; 25 % не називає професію престижною; 97 % – малооплачуваною; 40 % звертає увагу на складність та відповідальність професії; 21 % сприймає її як нервову; 12 % – як невдячну. Однак 37 % відзначає, що педагог – це стиль життя, найважливіша цінність, покликання людини.

Аналізуючи допрофесійні якості педагога, 54 % опитаних вважає: для того, щоб виконати свої функції, він має володіти високим рівнем професіоналізму. 42 % під професіоналізмом розуміє володіння психолого-педагогічними знаннями; 21 % включає у це поняття володіння методами навчання та виховання; 28 % педагогів вважає, що ця професія повинна мати творчий характер і потребує постійного самовдосконалення.

Методика діагностики емоційного інтелекту (Н. Холл) дала нам змогу дослідити емоційну обізнаність педагогів, вміння управляти своїми емоціями й керувати ними, а також самомотивацію та рівень його емпатії. Деталізуючи характеристику шкал, слід відзначити, що:

1) за шкалою “Емоційна обізнаність” 17 % респондентів має високий рівень; 48 % – середній; 21 % – низький;

2) за шкалою “Управління емоціями” тільки 1 % респондентів добре скеровує власні емоції, 32 % уміло керує власними емоціями; 68 % має труднощі в керуванні емоціями;

3) за шкалою “Самомотивація” високий показник у 10 % респондентів; 52 % має середній; 37 % – низький рівень;

4) за шкалою “Емпатія” найвищий рівень тільки у 20 % педагогів; 57 % має середній; 23 % – низький;

5) за шкалою “Розпізнання емоцій інших” таке вміння значною мірою притаманно тільки 7 % педагогів; середньою мірою – 43 %, а 50 % має труднощі в розпізнанні емоцій інших людей, а звідси й важко взаємодіяти.

Загалом *інтегративний показник EQ* високий у 9 % педагогів дошкілля, що свідчить про вміння усвідомлювати свої емоції та почуття, відчувати відповідальність за власний емоційний стан, їх характеризує ступінь задоволеності життям, що виражається як дружелюбність педагогів; середній – у 55 %, що вказує на можливість його розвитку та потенціалу зростання; низький – у 36 % педагогів, яким потрібно розвивати емоційний інтелект, посилено працювати над удосконаленням власних можливостей.

З теоретичного аналізу цієї проблеми випливає, що емоційний інтелект – головна складова частина в досягненні максимального відчуття щастя й успішної самореалізації. Він є незамінним чинником, який активізує і підвищує розумову компетентність та рефлексивність особи. Наші дослідження показали, що коли людина усвідомлює свої емоції і керується ними конструктивним способом, це збільшує її інтелектуальні можливості, ерудованість і сприяє налагодженню продуктивної взаємодії та сприяє розвитку особистості.

У педагогів у системі освіти діагностували також *стратегії поведінкової активності в стресових умовах*. Відзначено, що 77 % опитаних характеризує *перехідний тип поведінкової активності*, який має такі соціально-психологічні особливості: цілеспрямована діловитість середнього рівня активності, різносторонні інтереси, уміння збалансувати ділову активність, а також напружену роботу зі зміною занять і вдало організованим дозвіллям; моторика й мовна експресія виражені помірно, педагоги не показали явної схильності до домінування, але в певних ситуаціях й обставинах упевнено беруть на себе роль лідера, для них характерний середній рівень емоційної стабільності, передбачувана поведінка, відносна стійкість до дії стресогенних факторів і хороша адаптивність до різних видів діяльності.

У 21 % респондентів ми виявили *підвищену ділову активність*, наполегливість, захопленість роботою, цілеспрямованість; нестача часу на відпочинок великою мірою компенсується розрахунком і вмінням вибрати головний напрям діяльності, швидким прийняттям рішення. Педагогів цієї групи характеризує емоційно насичене життя і прагнення до успіху та лідерства, неповне задоволення досягнутим, постійне бажання покращити результати своєї роботи, але нестійкість настрою і поведінки в емоційно-напружених ситуаціях. Вони чутливі до похвали та критики, за обставин, які заважають виконати заплановане, легко виникає тривога, знижується рівень контролю особистості, але долається вольовим зусиллям.

І тільки у 2 % наших респондентів існує підвищена потреба в діяльності, нестача часу для відпочинку, невміння відволікатися від роботи, постійне напруження фізичних сил, нетерпеливість, небажання виконувати одноманітну роботу, схильність до суперництва та визнання, прагнення домінувати в колективі, легка фрустрованість зовнішніми обставинами й життєвими труднощами.

Кореляційний аналіз результатів EQ за шкалами в молодих педагогів показав, що найбільш значущі зв'язки виявлені між інтегра-

тивним показником емоційного інтелекту й самомотивацією (0,86), розпізнанням емоцій інших та емпатією (0,80), інтегративним показником емоційного інтелекту та розпізнанням емоцій інших (0,84), емоційною обізнаністю та стратегією поведінкової активності у стресових ситуаціях (0,75 і 0,78).

Усвідомлюючи самооцінку як важливий компонент рефлексивних здібностей особистості педагога, ми продіагностували її якісно-динамічний рівень. Тільки в 14 % респондентів вона виявилась адекватною (середній рівень); у 86 % – рівень самооцінки низький. Педагог-вихователь із низькою самооцінкою хворобливо переносить критичні зауваження, він невпевнений у собі, пасивний, применшує свої чесноти. Знецінення себе як особистості, прояв постійного незадоволення своїм “Я” не зміцнює почуття честі та власної гідності. Честь і гідність починають “кульгати” тоді, коли відбувається процес самознищення. Зневажливе ставлення до свого “Я” – прямий шлях до заперечення себе як особистості. Ненависть до себе позбавляє життя надії та сенсу. Щастя й успіх ніколи не поселяться в душу людини, яка ненавидить себе. Самооцінка фіксує зміни і в поведінці, і у внутрішньому світі людини. Без сумніву, поруч із таким педагогом не може розвиватися повноцінний майбутній громадянин держави.

Позитивне ставлення до професії, адекватна самооцінка, високий EQ та середній рівень емпатії, чітке знання професійних функцій педагога-вихователя, впевненість і навіть самовпевненість у собі підказують – ми контекстуємо з реальністю, можемо її змінити, бути корисними, можемо продуктивно творити... Але іноді внаслідок психотравми чи дистресу ми перестаємо робити кроки вперед, щоб розвиватися. Дуже часто саме бездіяльність і самоусунення викликає у нас незадоволення. Так, ми втрачаємо самоповагу й надію на покращення ситуації. Тут важливо зробити невеликі, але саме значущі кроки в доброзичливому оточенні. Тут важливим є навіть маленький результат діяльності, який повертає нас у взаємодію з реальністю.

Щодо нашого прагнення до вдосконалення, яке завжди пов'язане з майбутнім, особистість (особливо в системі освіти) дуже часто ставить високу планку для самореалізації. Ми витрачаємо дуже багато енергії, щоб зробити краще й досягти більшого. Мрії про краще майбутнє заставляють нас рухатися вперед, але якщо ми робимо ставку тільки на майбутнє, наше сьогодні стає безплідним. Відкладаючи все на потім, ми нічого не будемо тут і зараз. Так поводять себе

дуже тривожні та невпевнені люди, які бояться наслідків своїх рішень.

Сьогоднішні досягнення мало кого влаштовують, і тоді особа жертвує недосяжним ідеалом. Перфекціоністи – це дуже часто ті, до кого були надмірні батьківські очікування чи, навпаки, діти, які виростили в дуже авторитарному середовищі. Для того, щоб уникнути (психологічного чи фізичного) насилля, вони мусять бути бездоганними й не створювати зайвих клопотів. Свої зусилля вони направляють на те, що їм самим не подобається. А ми знаємо, що особистості легше розкритися та самореалізуватися тоді, коли вона йде у власному напрямку розвитку.

Ми не випадково аналізуємо такі особистісні якості, як щирість, відкритість, емпатійність, моральність у контексті важливих рефлексивних властивостей, тому що наших педагогів дуже часто відділяє від дітей *емоційна завіса*, коли втрачають контакт зі своїми емоціями, не розуміють емоції дитини, – і це спосіб захисту від реальності, яка є причиною багатьох проблем. Щоб людина не відчувала свого безсилля і щоб сьогодні перестало її лякати, потрібно створювати референтні осередки й регулярно проходити тематичні тренінги.

Висновки. Молоді педагоги окреслили широкий блок особистісних характеристик представників педагогічної професії, показали глибоке розуміння соціальних вимог до професії, водночас у структурі власної особистості недостатньо сформовано професійно-особистісну ідентичність. Кожен педагог має чітко відповісти на такі запитання: в чому цінність і смисл його професії? Яка система цінностей та основних принципів є визначальною? Усе це буде сприяти аргументованому прийняттю рішень. У такому контексті рефлексія молодих педагогів виступає і як здібність до аналізу, осмислення та конструювання смислоутворюючої ціннісної основи професійної діяльності. Ефективному розвитку рефлексії як засобу реалізації професійної діяльності сприяють активні форми та методи навчання [1], зокрема: семінари-дискусії, проблемне навчання, ділові ігри, інтерактивне навчання, різноманітні тренінги, виїзні школи з вивчення досвіду.

Доросла людина легко орієнтується в часі. Опираючись на свій досвід, вона одночасно передбачає майбутнє, будує його, окреслює цілі, а реальність сприймає усією повнотою відчуттів та переживань. Компетентність у часі рефлексується як зв'язок із подіями минулого, майбутнього і *Я-теперішнього*. Пережите нами – це тільки зворотній

зв'язок, який дає змогу нам робити висновки й уроки з попереднього досвіду.

Рефлексивні здібності педагога, його адекватна самооцінка та поведінкова активність у стресових ситуаціях – джерело енергії, оптимізму та відчуття щастя самого педагога і дитини, яка з ним поруч, а психологічна культура піднімає ефективність його професійної діяльності й забезпечує досягнення в ній усе більш корисних творчих результатів та сприяє гармонійному розвитку особистості.

Література

1. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход : метод. пособие / А. А. Вербицкий. – М. : [б. и.], 1991.
2. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Ин-т психотерапии, 2005. – С. 48, 57.
3. Холодная М. А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования / М. А. Холодная. – СПб. : [б. и.], 2002.